

مهر و عملکرد آن

رضا مهرآفرین

عضو هیأت علمی گروه باستان شناسی دانشگاه سیستان و بلوچستان

چکیده:

انسان به منظور شناساندن و اثبات حق مالیکت خویش مبادرت به تهیه مهر نمود. این مهرها که دارای اشکال مختلف هستند بطور تقریب از هزاره ششم ق. م به وجود آمدند. بطور کلی مهر به دودسته: مهر مسطح و مهر استوانه ای تقسیم می شود. کاربرد مهر استوانه ای از نیمه دوم هزاره چهارم ق. م تا نیمه دوم هزاره اول ق. م ادامه داشت و مجدداً جای خود را به مهر مسطح داد. هر مهر دارای نقوش و طرحهای مختلف هندسی، نباتی، حیوانی، انسانی و اسطوره ای است که بررسی آنها باستان شناس را در تعیین قدمت یک محوطه باستانی، شناخت مذاهب و آیینها، تاریخ خط، نوع اقلیم، شیوه های زندگی، اوضاع اجتماعی و اقتصادی و ابزاری و وسایل مورد استفاده در جوامع مختلف یاری می دهد.

در این مقاله سعی شده است تا به گونه ای مختصر و موجز به اهمیت و فواید مهر در باستان شناسی، علل پیدایش و چگونگی کاربرد آن، جنس و روش ساخت مهر، انواع مهر و سبکهای آن و موضوع نقوش روی مهرها تا هزاره اول ق. م اشاره شود. در پایان به منظور آشنایی خوانندگان تعدادی از تصاویر مهرهای مختلف ارائه گردیده است.

مقدمه

هر روز میلیونها تن با مدارک و اسناد رسمی و غیررسمی سروکار دارند یک سند زمانی از رسمیت و اعتبار برخوردار است که دارای مهر و امضا باشد. از طرف دیگر غریزه مالکیت، فرد را وامی دارد تا با ترفندهایی نام و نشان خود و یا نوعی علامت خاص را بر روی مایملک خویش به جای بگذارد. مهري که ما امروزه از آن استفاده می کنیم تاریخی هشت هزارساله پشت سر گذرانده است و در این مسیر طولانی شاهد اشکال، تحولات، دگرگونیها و فراز و نشیبهای مختلفی بوده که دانستن مختصری از آن خالی از لطف نیست.

۱- اهمیت و فواید مهر در باستان شناسی

گذشته و زندگی نیاکان ما بر ما پوشیده است. زیرا در آن زمان ابزار و رسانه های اطلاع رسانی در مراحل بسیار ابتدایی قرار داشت و از ابزار پیشرفته و پیچیده قرون اخیر که حتی تمام جزئیات را نیز بطور دقیق ثبت و ضبط می کنند، خبری نبود. از این رو هر اثری از آثار گذشتگان می تواند روزنه ای به دنیای ناشناخته آنها به حساب آید. گاهی این آثار مانند بناهای پابرجا و عظیم غیرمنقول هستند و به آسانی می توان تعلق آنها را به محلی که در آن احداث گردیده اند، تشخیص داد و گاهی همانند مهره دکمه و یا سوزنی کوچک منقول و جابه جا شدنی می باشند که در این صورت جز متخصصین فن، دیگران به راحتی قادر به تعیین محل دقیق آن شیء نیستند. بعضی از این آثار در مقابل صدمات و آفات مختلف (طبیعی، انسانی) آسیب پذیرند و برخی مقاومت و استحکامی دیرپا دارند.

مهر یا اثر آن از جمله اسناد معتبری است که در شناخت فرآیند توسعه و تکامل و یافتن و خیزهای یک محوطه یا یک منطقه استقرار به باستان شناس کمک قابل توجهی می کند. اما ممکن است به علت حجم کمی که دارد از محلی به محل دیگر یا از تمدنی به تمدن دیگر انتقال یابد که در این صورت باستان شناس و محقق را دچار مشکل می سازد و در ضمن اطلاعات مربوط به یک محل را مختل می کند. با این حال «سنگ نبشته و نقوش برجسته و مهر که بنا بر طبیعت سنگی خود از مقاومت زیادی در مقابل عوامل طبیعی مانند برف و باران و سرما و گرما برخوردار هستند از جمله مدارک باستانی می باشند که سالیان دراز در معرض دید اجتماعات بشری قرار داشته اند.»^(۱) هر دوره و هر محوطه به تناسب قدرت اقتصادی، ثبات سیاسی و پیشرفت فن حکاکی، سبک و ویژه خود را داراست. از این رو باستان شناسان با مطالعه مهر می توانند بطور تقریب قدمت یک محوطه باستانی و یا لایه ای را که مهر از آنجا به دست آمده تخمین بزنند و در ضمن برای سایر آثار باستانی که به همراه مهرها کشف می گردند، تعیین قدمت نمایند.

بسیاری از مهرها دارای علایم و نقوش خاصی هستند (شکل شماره ۱) این علایم و نقوش منشاء برخی حروف می باشند. بررسی این علایم بر روی مهرها به تاریخچه

خط و کتابت کمک شایانی می‌کند. گرچه در شکل نقش مهر شماره ۱ که متعلق به آغاز ادبیات در بین النهرین^(۳) است، تعدادی حیوان قابل تشخیص می‌باشد. اما برخی از خطوط و اشکال گنگ و مبهم است. شاید اینگونه خطوط علایمی از آغاز پیدایش نوعی خط و کتابت باشند.

مذهب و جهان بینی یکی از قدیمی ترین و پیچیده ترین باورهای فکری انسان را در طول حیات او تشکیل می‌دهد. تقریباً بسیاری از یافته های باستان شناسی از ردّ و نشان مذهبی برخوردارند. مهر از جمله آثاری است که بیشترین اطلاعات را برای روشن ساختن اعتقادات، آداب و رسوم، مناسک، عادات و باورهای قومی در اختیار باستان شناس قرار می‌دهد. اثر مهر شماره ۲ که از شوش به دست آمده و قدمت آن به ۳۴۰۰ ق.م می‌رسد. مجمع خدایان ایلامی را نشان می‌دهد. «ردیف بالا الهه شکار بر روی دو تازی ایستاده و الهه دیگر، «ایشتار» بر روی دو شیر که مظهر اویند، نشسته است. هیولایی که نیمی از بدن آن انسان و نیمه دیگر کژدم است، دستهایش را برای نگهداری بال موکل آسمانها که سر و پای شاهین و بدن انسان دارد، بالا آورده است تا بدین طریق بتواند سقف آسمان را آنجا که آفتاب در آخر دنیا غروب می‌کند، حفظ و حراست نماید. در کنار این صحنه غولی با بدن انسان و سر و گاو میش با یک نفر دیگر شاخه درختی را از انتهای آن گرفته اند. این وضع مبین نابودی سرسبزی رویدنیهاست ... هلال ماه و قرص خورشید و ستاره که در هر دو ردیف نقر است، می‌رساند که جمع خدایان و الهه ها و موکل ها و هیولاها تحت حمایت قدرت بالاتری که خدای روشنی و ماه و ایشتار باشد، قرار گرفته توازنی در دنیای زمینی و آسمانی ایجاد کرده تا از فنا و نیستی حفظ شود.»^(۴)

گذشته از بیان اعتقادات، معمولاً هنرمندان حکاک مبادرت به خلق صحنه هایی از زندگی روزمره، نوع معیشت، پوشاک، عادات و آداب و رسوم زندگی خود می‌کردند (اشکال ۳ و ۴). شکل شماره ۳ که یک اثر مهر بر روی گِل نرم است از چغامیش خوزستان به دست آمده و قدمت آن به اواسط هزاره چهارم ق.م می‌رسد.^(۵) با مشاهده نقش چنین استنباط می‌شود که کار رسیدن نخ و مشک زنی به عهده زنان بوده و در آن زمان نیز از دوک نخ ریزی استفاده می‌شده است. در شکل شماره ۴ که

طراحی آن از روی چند مهر یا اثر مهر صورت گرفت، شاهد انواع پوشاک در جنوب بین النهرین (۳۰۰۰ تا ۱۰۰۰۰ ق.م) می باشیم.^(۶) علاوه بر دست یافتن به اهداف فوق، با بررسی نقش مهر می توان یک منطقه را از نظر زیست محیطی نوع اقلیم، پوشش گیاهی، ... مورد مطالعه و بررسی قرار داد. (اشکال شماره ۵ و ۶). شکل شماره ۵ یک بزکوهی را به حالت خوابیده در مقابل درخت نخل نشان می دهد. این مهر از معبد چغازنبیل (معبد اینشوشیناک خدای بزرگ ایلامیهای باستان) به دست آمده قدمت آن به قرن ۱۳ ق.م می رسد.^(۷) از تصویر فوق چنین برمی آید که باغ داری و خصوصاً پرورش درختان نخل در هزاره دوم ق.م. در خوزستان مرسوم بوده است. شاید صاحب مهر فوق شخص باغداری بوده است که با داشتن چنین مهری می خواسته در حمایت خدایان قرار گیرد و محصولات باغش فراوان گردد.^(۸)

شکل شماره ۶ اثر مهری است که از حفاریهای شوش به دست آمده است و قدمت آن به ۳۲۰۰ تا ۳۰۰۰ سال ق.م می رسد. در این شکل ماهیهای مشاهده می شود که در میان رودخانه ماریچی که در سواحل آن نی رویده است، در حال شنا هستند.^(۹) احتمالاً این رودخانه نمایانگر رودخانه شائور است که از کنار شهر باستانی شوش می گذرد.

با مطالعه مهر در باستان شناسی می توان به رشد و شکوفایی یا انحطاط اقوام پی برد و تحول فرهنگی و استمرار نسنی آنها را مطالعه و بررسی کرد، ارتباطات تجاری و اقتصادی مناطق مختلف را با یکدیگر پی جویی نمود، شکل و چگونگی بناهای مختلف از جمله بناهای مذهبی، حکومتی و عمومی و نیز ابزار، ادوات و وسایل مختلف مورد استفاده آنان را شناخت. هنر حکاکی و نقش برجسته نیز از دیگر عوامل بی شمار فواید بررسی نقوش روی مهره ها را تشکیل می دهد.

۲ - علل پیدایش و چگونگی کاربرد مهر

گوردون چایلد علت پیدایش مهر را تصور وجود عنصر ساحرانه و جادویی در آن می داند و معتقد است که نشان این نقوش بر روی گلی که به سبوسپسیده بود، نشانه

مالکیت تلقی می‌گردید و دست زدن به آن سبب جزء مناهی و محرمات به شمار می‌رفت. ^(۱۰) احتمالاً بزرگترین « انگیزه به وجود آمدن این صنعت ، در علاقه بشر نسبت به شناساندن خویش و نمایش حق مالکیت » ^(۱۱) بوده است .

نیمه دوم هزاره چهارم ق.م مصادف با تحولات و انقلابات مهمی در زندگی بشر است . در این دوره انسان به خط و کتابت دست یافت ، جوامع شهری شکل گرفت و جمعیت افزایش یافت ، راههای ارتباطی و تجاری احداث گردید و چرخ ارابه و چرخ کوزه‌گری اختراع شد . متعاقب این پیامدها نیاز انسان به مایحتاج زندگی نیز افزایش یافت . از آنجاییکه منابع و کالاهای مورد نیاز این جوامع محدود بود ، ناگزیر بودند اجناس مورد نیاز خود را از مناطق دیگر تهیه نمایند . از این رو طبقه جدیدی به نام تاجر یا بازرگان که حرفه آنان طی طریق و مبادله کالا بین جوامع مختلف بود ، به وجود آمد . شاید در ابتدا به دلیل مشابهت مال التجاره ها و بسته ها به یکدیگر ، صاحبان آنها دچار مشکل می شدند . در صورتی که اگر بر روی هر یک از این اموال علامت خاصی ثبت می شد آنان را از گمراهی و سردرگمی نجات می داد . بنابراین انسان اندیشمند به چاره جویی پرداخت و موفق به ابداع وسیله ای شد که می توانست اشکال و خطوط مورد نظر خود را بر روی آن حک کند و سپس با غلتاندن یا فشردن آن بر روی مال التجاره اولاً ، مالکیت را بر آن شی یا کالا به اثبات برساند ، ثانیاً اگر خود همراه کالا نبود و آن را توسط حاملان برای تشخیص ثالثی می فرستاد ، دست نخورده بودن کالا را تضمین نماید و بدین وسیله از دستبرد دیگران به کالا جلوگیری کند ، ثالثاً مالکان می پنداشتند که بعضی از خطوط و اشکال خاص ، حافظ جادویی کالا است و متجاوزان به آن را از بین می برد .

در اواخر هزاره چهارم ق.م در نواحی مختلفی از خاورمیانه دولت - شهرهایی به وجود آمد . هر یک از این دولت - شهرها حاکم یا امیری داشت که بر منطقه وسیع یا محدودی حکم می راند . معمولاً این حکام که در ضمن رهبری مذهبی جامعه به عهده آنان بود حداقل از نظر سیاسی و اقتصادی با یکدیگر ارتباط داشتند . از این رو اسنادی بین آنان رد و بدل می‌گردید که به منظور رسمیت دادن به این اسناد ، مجبور بودند تا مهر مخصوص خود را در پای اسناد که عموماً لوحه های گلی بود ،

بفشارند. احتمالاً افرادی این مهرها را به عنوان زینت آلات به خود می آویختند یا اینکه می خواستند با قدرت جادویی اشکال خود را طلسم نمایند و در حمایت سنگ مهر (که در آن نوعی مانانهفته است) یا اشکال حکاکی شده بر روی آن قرار گیرند امروزه نیز ما شاهد بستن و آویختن تعویذ و یا طلسمهایی بر دست و گردن کودکان و بزرگسالانی هستیم که بدین طریق می خواهند شَر ارواح خبیثه را از خود دور سازند. یکی از علل دیگری که در پیدایش مهر می توان بدان اشاره نمود این است که بسیاری از این مهرها از درون معابد بدست آمده اند (خصوصاً معبد چغازنبیل). این مساله هدیه مهر به معابد را توجیه می کند شاید آنان با چنین نذری می خواستند نقش یا موتیف روی مهر را جاودانه سازند و از مواهب آن برای همیشه بهره مند گردند. (شکل شماره ۵)

نحوه کاربرد مهرها بدین صورت بود که « نخست کالای صادراتی در محل گرد می آمد و پس از صورت برداری، گلوله های گلی با به عبارت دیگر فاکتورها آماده می شد (گلوله گلی متشکل از دو نیم کره تو خالی، مانند دو پوسته گردو بود که تعدادی ژتون که نشان دهنده مقدار و تعداد کالای مورد معامله بود در آن گذاشته می شد. سپس دو نیمه را با گل رس به هم می چسباندند و با افزودن لایه ای از گل رس، سطح گلوله را مهر می کردند. هنگامی که محموله ای می رسید اقلام آن می بایستی با محتوای گلوله های گلی (فاکتورها) مطابقت می شد آن گاه خلاصه صورت کالا در یک لوح بزرگ به ثبت می رسید. »^(۲)

روش دیگر کاربرد مهر به این صورت بود که روی در خمره ها و یا ظروف حاوی اجناس و مایعات پارچه ای می کشیدند و سپس آن را با طنابی می بستند. آنگاه بر روی طناب، چانه ای گل می مالیدند و سپس مهر را بر روی آن می فشردند. بیشتر آثار مهرهای شهر سوخته سیستان، متعلق به مخروطهای گلی است که از آنها به عنوان شیوه ای در قفل کردن در منازل استفاده می شد. روش کار به این صورت بود که طناب باریکی را از میان در عبور می دادند و سپس آن را دور یک میخ چوبی می پیچاندند.

سپس به دو سر طناب تکه های گل می چسبانند و آنگاه بر روی این تکه ها ، اثر مهر خود را بر جا می گذاشتند .^(۱۳)

۳- جنس و روش ساخت مهر

انسان پیش از آغاز استقرار ، از راه شکار روزگار می گذرانید و در غارها و پناهگاههای سنگی به سر می برد . از این رو پیوسته با سنگ و استخوان سر و کار داشت چنانکه این تماس همیشگی باعث گردید تا نخستین کنده کاریهای خود را بر روی سنگ و استخوان انجام دهد . بدین ترتیب انسان با تجربه ای چند هزار ساله در هنر حکاکی موفق به ساخت و ابداع مهر به آن شکلی که مد نظر ماست گردید . از آنجا که ابزار کار مهرسازان در ابتدا بسیار ساده بود و آنها نیز تسلط و مهارت چندانی در حکاکی سنگ نداشتند ، از سنگهای نرم مانند سنگ گچ ، سنگ آهک ، صابون ، استاتیت و سنگ سماق استفاده می کردند که کار بر روی آنها تقریباً آسان تر بود . بیش از ۹۰٪ از مهرهای این دوره را این سنگها تشکیل می دهد . در کنار سنگ از مواد دیگری مانند استخوان و چوب نیز در ساخت مهر استفاده می شد . احتمالاً تعداد زیادی از مهرهای هزاره چهارم ق.م (حداقل در ایلام) را این تشکیل می داده اند . زیرا بر اساس مطالعاتی که روی مهرهای ایلام صورت گرفته ، درصد بسیار بالایی از نقوش مهرهای این دوره متعلق به اثر مهر است . در حالیکه تعداد مهرهای سالم بسیار اندک می باشد .^(۱۴) علت باقی نماندن مهر از این دوره به دلیل تجزیه و تلاشی آنها بوده است (در صورتی که از چوب و استخوان استفاده کرده باشند) .

پس از هزاره چهارم ق.م که صنایع پیشرفت نمود و مهرسازان از فن آوری برتری در ساخت مهر برخوردار گشتند سنگهای سخت مانند سنگ یمانی ، لاجورد ، عقیق ، آهن و مرمر مورد استفاده آنان قرار گرفت . معمولاً جنس مهرهای پادشاهان و بزرگان کشوری و یا خدایان و معابد از مواد گران قیمت و سخت انتخاب می شد . به اعتقاد آنان بعضی از رنگها و سنگها دارای نیروی جادویی خاصی هستند که در صورت انتخاب و استفاده ، مالک آن را از گزند صدمات ، لطمات و چشم زخمها در امان نگه می دارد و خیرات و برکات فراوانی عاید او می کند . چنانکه سنگ لاجورد قدرت و

لطف الهی و مرمر سبز شهرت و محبوبیت به ارمغان می آورد. (۱۵)

از فلزاتی مانند برنز، طلا و یا موادی مانند قیر، شیشه و حتی عاج نیز در ساخت مهر استفاده شده است. مهر لعاب چینی* در هزاره دوم ق.م بسیار مرسوم بود. در ساخت مهر چندین عامل عمده دخیل بود که عبارتند از: مه‌ساز، ابزار کار، نقوش و جنس مهر، مه‌سازان در کار خود مهارت زیادی داشتند چرا که ضربه خام و حساب نشده می توانست سنگ را دو نیمه کند. از این رو مه‌سازی پیشه‌عده خاصی از افراد متخصص در این زمینه بود که احتمالاً از طریق آن امرار معاش می کردند. ابزار کار و روش ساخت این مه‌رها بسیار ابتدایی بود. قلمهای حکاکی (مسی یا سنگی)، مته کمانی و سنگ سمیاده (کوارتز یا اکسید آهن) ابزار کار آنان را تشکیل می داد. در تصویر شماره ۷ که از نقاشیهای یکی از قبور مصر است و تاریخ آن به ۱۴۲۰ ق.م می رسد، (۱۶) مردی را مشاهده می کنیم که در حال مته کردن و ساخت مهر یا مه‌ره است. روش دیگر ساخت مهر به این صورت بود که پس از انتخاب سنگ و تراش کامل آن، با قلمهای حکاکی ضربه های آهسته ای بر سنگ و یا اشیای انتخابی وارد می کردند تا بدین طریق نقش مورد نظر بر روی آن حک شود. احتمالاً صحنه نقوش بسیاری از مه‌رها و جنس آن خصوصاً مه‌رهای معابد، حکام و طبقه ممتاز جامعه توسط خود آنان و یا کارگزاران آنها به مه‌ر سازان سفارش داده می شد.

۴- انواع مهر و سبکهای آن

بطور کلی مهر را می توان به دو دسته تقسیم کرد، الف - مهر مسطح، ب- مه‌راستوانه ای. مهر مسطح که به مه‌رهای استامپی نیز معروف است دارای اشکال مختلف و متنوعی مانند مهر دکمه‌ای، بیضی، مخروطی، نیمه کروی، مکعب، مکعب مستطیل، حیوان خوابیده، مدور و طلسمهای چهارگوش (شکل ۱۵) (۱۷) است، به منظور آویختن این مه‌رها معمولاً یک یا دو سوراخ عمودی یا افقی در مرکز آنها

* به بعضی از مه‌رهای گلی نوعی لعاب می دادند که در باستان شناسی به لعاب چینی معروف است.

ایجاد می کردند .

مهرهای مسطح قبل از مهرهای استوانه ای رایج بود . در مورد تاریخ استفاده از این نوع مهر اختلاف نظر است . خانم ویلیامز فورت معتقد است که « مهرهای مسطح برای اولین بار در اواخر هزاره ششم ق.م در شمال سوریه و آناتولی به وجود آمد تا اینکه در اواخر هزاره چهارم ق.م جای خود را به مهر استوانه ای داد . »^(۱۸)

بطور تقریب در اواسط هزاره چهارم ق.م در صنعت مهرسازی تغییراتی به وجود آمد چنانکه در مدت کوتاهی در بین النهرین و ایلام مهر مسطح جای خود را به مهر استوانه ای داد . در مورد علل پیدایش مهر استوانه ای نمی توان دلایل خاصی مطرح ساخت . دومینیک کالون معتقد است که منشاء مهرهای استوانه ای فراوانی به مواد تجزیه پذیر مانند استخوان و چوب باز می گردد که در اواخر هزاره چهارم ق.م به علت افزایش نیازهای آبی و عدم دسترسی به موقع به سنگ (بین النهرین جنوبی) مجبور شدند تا نقش مهرهای خود را بر روی این مواد حک کنند.^(۱۹) این نظریه تا حدودی درست به نظر می رسد ، زیرا بیشتر آثار این دوره را اثر مهر تشکیل می دهد . شاید استفاده از استخوان و چوب به عنوان مهر (که شکل استوانه ای داشتند) نخستین منشاء پیدایش مهر استوانه ای باشد که پس از آن هنرمندان مهرساز بنا به عادت و مزیتهایی که در مهر استوانه ای می دیدند ، سنگ را به شکل استوانه در آورده این سنت را طی هزاره های بعد همچنان ادامه دادند . با این حال به نظر می رسد که هنرمندان مهرساز در این دوره به درجه بالایی از فن و مهارت حکاکی رسیده بودند و می توانستند با ابزار بهتر و جدیدتری که در اختیار داشتند ، مبادرت به خلق صحنه های زیبا و در عین حال پیچیده بنمایند . از طرف دیگر به دلیل گسترش روزافزون تجارت ، مالکان و تجار می توانستند به راحتی مهر استوانه ای را بر روی یک سطح عریض در مدت زمان کوتاهی بغلتانند و تداوم یک نقش را بدون هیچگونه فاصله ای حفظ کنند و بدین طریق از تخریب و دستبرد قسمتی از بسته های مال التجاره که اثر مهر بر خود نداشت ، جلوگیری نمایند .

در هر صورت مهر استوانه ای حدود سه هزار سال در خدمت بشر بود تا اینکه در اواسط هزاره اول ق.م مجدداً جای خود را به مهر مسطح داد . مهرهای استوانه ای بر

اساس کیفیت فنی و طرز ساخت و هم چنین نقوش کنده شده و یا حک شده بر روی آنها به گروه‌های مختلف که هر یک معرّف یک مکتب هنری یا یک دوره خاص و یا منطقه معینی می باشند، تقسیم بندی گردیده اند.^(۲۰) بعضی از مهرشناسان مانند فرانکفورت و کالون به تقسیم بندی تاریخی و زمانی دست زدند و عده ای بر اساس سبکهای مختلفی که در مهرها تشخیص می دادند آنها را طبقه بندی کرده اند. در مجموع می توان سبکهای زیر را در منطقه خاورمیانه مورد مطالعه قرار داد: سبک مهرهای اوروک و جمدت نصر، سومری، آکادی، سومری و آکاد، بابلی، کاسی، هیتی قدیم، هیتی جدید، آشور جدید، آشور قدیم، بابل جدید، هخامنشی، پارتی و ساسانی. البته در این بین سبکهای محلی نیز وجود دارد که به آنها اشاره ای نگردیده است. سبک مهرهای ایلامی در بطن این سبکها قرار دارد. ولی روی هم رفته به سه سبک ایلام قدیم، میانه و جدید تقسیم شده است. هر سبک دارای نقوش و تصاویر و کنده کاریهای خاصی است که مختص یک دوره زمانی و یک منطقه است. از این رو با بررسی و مطالعه دقیق مهرها به راحتی می توان آنها را از یکدیگر بازشناخت و دوره و محل آن را مشخص نمود.

۵- موضوع نقوش روی مهرها

اهمیت و ارزش مهر به دلیل نقوشی است که روی آن حک گردیده و الا خود مهر به تنهایی قطعه سنگی است که اطلاعات چندانی در اختیار محقق قرار نمی دهد. از این رو آنچه در مبحث اهمیت و فواید مهر در باستان شناسی آمده مربوط به نقوش روی آنهاست. از زمانی که بشر از مهر به عنوان ابزاری برای شناسایی مالکیت خویش استفاده نمود طرحها، علائم و نقوش مختلفی از ساده تا پیچیده زینت بخش مهرهای آنان بوده است. بیشتر نقوش مهرهای اولیه یا سطح را نقوش هندسی تشکیل می دهد. دلیل استفاده از این نقوش آن است که ایجاد آنها بر روی مهر نیاز به مهارت کمتر و ابزار ابتدایی تری داشته است (شکل ۸، ۹، ۱۰، ۱۱). اشکال شماره ۸ و ۹ مربوط به دو نمونه مهر مسطح (استامپی) است که از سیلک^(۲۱) (سطح سوم) حدود هزاره چهارم ق.م به دست آمده است. اشکال فوق نقوش هندسی ساده است که با تلفیق

آنها نوعی صلیب را به وجود آورده اند . مهرهای شماره ۱۰ و ۱۱ از شهر سوخته به دست آمده است . « نقوش هندسی حک شده بر روی این مهرها را با ایجاد فضاهای خالی در بین آنها به چند قسمت تقسیم کرده اند و از آنها به نام « مهرهای منقسم »* یاد شده است . وجود این مهرها از خصوصیات دوره ای است که در آن دوره ، شهرها و تجارت بین آنها گسترش زیاد یافته بود .^(۲۲) مهمترین و متداول ترین اشکال موجود بر روی مهرهای این دوره (حدود هزاره چهارم ق.م) اشکال هندسی ساده و یا ترکیبی است که با ایجاد تقارن و توازن بین آنها اشکالی شبیه چلیپا به وجود می آوردند . به احتمال قوی چلیپا یک نماد مذهبی بوده و از سمبلهای خدایان مورد پرستش آنان خورشید که مظهر روشنائی ، راستی و پاکی است ، محسوب می شده است . این نقش را می توان به وفور بر روی آثار و اشیای هزاره پنجم و چهارم ق . م در فلات ایران و منطقه بین النهرین مشاهده نمود . متأسفانه امروزه به دلیل ناآگاهی چنین تصور می شود که این نقش مختص صلیبی ها یا نازیسیم است . از این رو استفاده کننده گان از آن را به طرفداری از افکار و باورهای آنان متهم می کنند . در حالی که این نقش ، یکی از قدیمی ترین و رایج ترین نمادهای فلات ایران ، خصوصاً شهر سوخته می باشد .

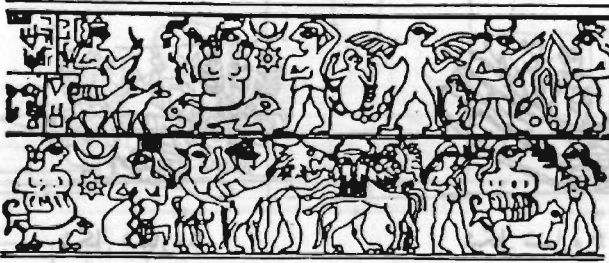
با ماهرتر شدن هنرمندان مه‌رساز ، کم کم نقوش هندسی ساده تبدیل به نقوش هندسی ترکیبی گردید و با افزایش حجم و تعداد مهر در نیمه دوم هزاره چهارم ق.م نقوش تباتی ، حیوانی و انسانی کم کم آشکار شد . بیشتر صحنه های این نقوش را زندگی روزمره مردم مانند سفال سازی ، نخ ریزی ، پارچه بافی ، معماری (شکل ۱۲) ، زراعت ، گله داری ، شکار (شکل ۱۳۹ و صید ، حیوانات وحشی ، پرندگان و درختان و گیاهان تشکیل می دهد . به نظر می رسد که هنرمند مه‌رساز آنچه را در پیرامون خود می دیده ، حکاکی می کرده و به موضوعات طبیعی مسلط و علاقمند بوده است .

در اثر مهر شماره ۱۲ که از ایلام باستان به دست آمده و متعلق به هزاره چهارم ق.م است ، یک بنای مقدس دو طبقه را می بینیم که دو سوی آن با شش شاخ تزیین شده

است. شاخ مظهر الوهیت و سمبل خدایان ایلامی و بین النهرینی در هزاره سوم و دوم ق.م است. در مقابل بنای فوق جنگی رخ داده که در نتیجه، مدافع با تیر و کمال متجاوزان برهنه را از پای درآورده است. اثر مهر شماره ۱۳ که از شوش به دست آمده و قدمت آن به ۳۰۰۰-۳۲۰۰ ق.م^(۲۴) می رسد، شکارگراز را نشان می دهد. در این صحنه، یک شکارچی نیزه دار با تعدادی سگ گراز را محاصره نموده است.

از اواسط هزاره سوم ق.م نقش سیلندرها (مهراستوانه ای) بیشتر از صحنه های متنوع خدایان افسانه ای تشکیل شده است و خدایان که در ابتدا به شکل حیوان بودند، کم کم به صورت نیم انسان و نیم حیوان درآمدند. «^(۲۵) موجودات اساطیری مانند گاو-دیو، شیر-دیو، گاو-مرد، مار-خدا، ... صحنه های متنوعی را بر روی مهرها و اثر مهرهای استوانه ای این دوره تشکیل می دهند. نقوش و صحنه های مهرها و اثر مهرهای هزاره سوم ق.م آن چنان گسترده است که یک تحقیق گسترده و همه جانبه را می طلبد. در این ادوار، افکار مذهبی انسان به شدت رشد یافت و خدایان از شکل اجرام سماوی و حیوانی خارج گردیده و شکل انسانی به خود گرفتند.

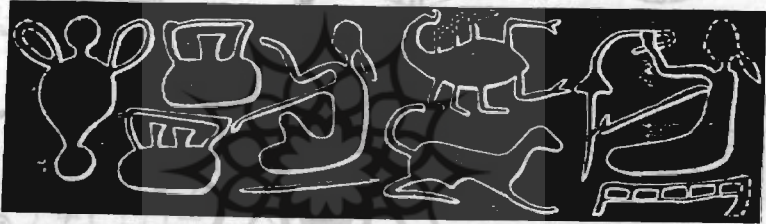
شکل شماره ۱۴، جلوس یکی از خدایان ایلامی را نشان می دهد. این اثر مهر ناقص از شوش به دست آمده و قدمت آن به اواسط هزاره دوم ق.م می رسد.^(۲۶) در این تصویر خدا با لباس بلند مطبق و کلاه شاخدار دو مار به هم چسبیده را با دست چپ گرفته است و یک مارپیچ و تاب خورده با سر انسان، تخت او را تشکیل می دهد.^(۲۷) از جمله نقوش ممتاز دیگر، نبرد پهلوانان (گیل گمش) با حیوانات است. در طول هزاره دوم ق.م نقشهای مذهبی به رشد خود ادامه داد. در این نقشها، خدایان که به شکل انسان هستند گاهی در حالی که بر روی حیوانات مختلف نشسته اند یا اینکه حیوانات و انسانهای نیایشگر در مقابل آنها قرار دارند، دیده می شوند. در طول هزاره اول ق.م شاهد برگشت بعضی از سنتهای اواخر هزاره سوم ق.م و نقشهای تازه ای هستیم که هر یک نمایشگر سنتهای مختلف اجتماعی، حوادث و وقایع مهم تاریخی، اعتقادات مذهبی و ... است.

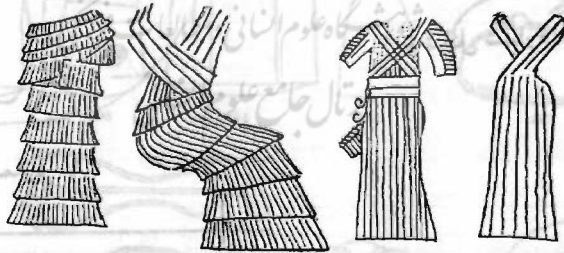
شکل شماره ۲

شکل شماره ۱

شکل شماره ۳

شکل شماره ۴

ش : ۱. بین النهرین (اواسط هزاره چهارم ق.م)

ش : ۲. شوش (۲۴۰۰ ق.م)

ش : ۳. چغامیش (اواسط هزاره چهارم ق.م)

ش : ۴. بین النهرین (۳۰۰۰-۱۰۰۰ ق.م)

(ش : ۱) (ش : ۲) (ش : ۳) (ش : ۴)

(ش : ۵) (ش : ۶) (ش : ۷) (ش : ۸)

(ش : ۹) (ش : ۱۰) (ش : ۱۱)

(ش : ۱۲) (ش : ۱۳) (ش : ۱۴)

(ش : ۱۵) (ش : ۱۶) (ش : ۱۷)

(ش : ۱۸) (ش : ۱۹) (ش : ۲۰)

(ش : ۲۱) (ش : ۲۲) (ش : ۲۳)

شکل شماره ۶

شکل شماره ۵

شکل شماره ۹

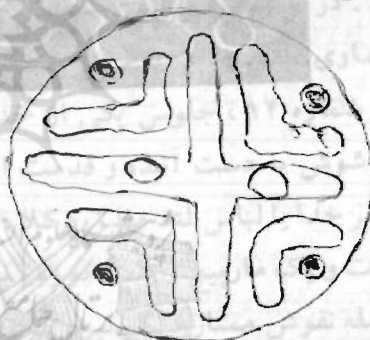
شکل شماره ۸

شکل شماره ۷

شکل شماره ۱۱

شکل شماره ۱۰

ش: ۵. چغازنبیل (قرن ۱۳ ق.م)

ش: ۶. شوش (۳۲۰۰-۳۰۰۰ ق.م)

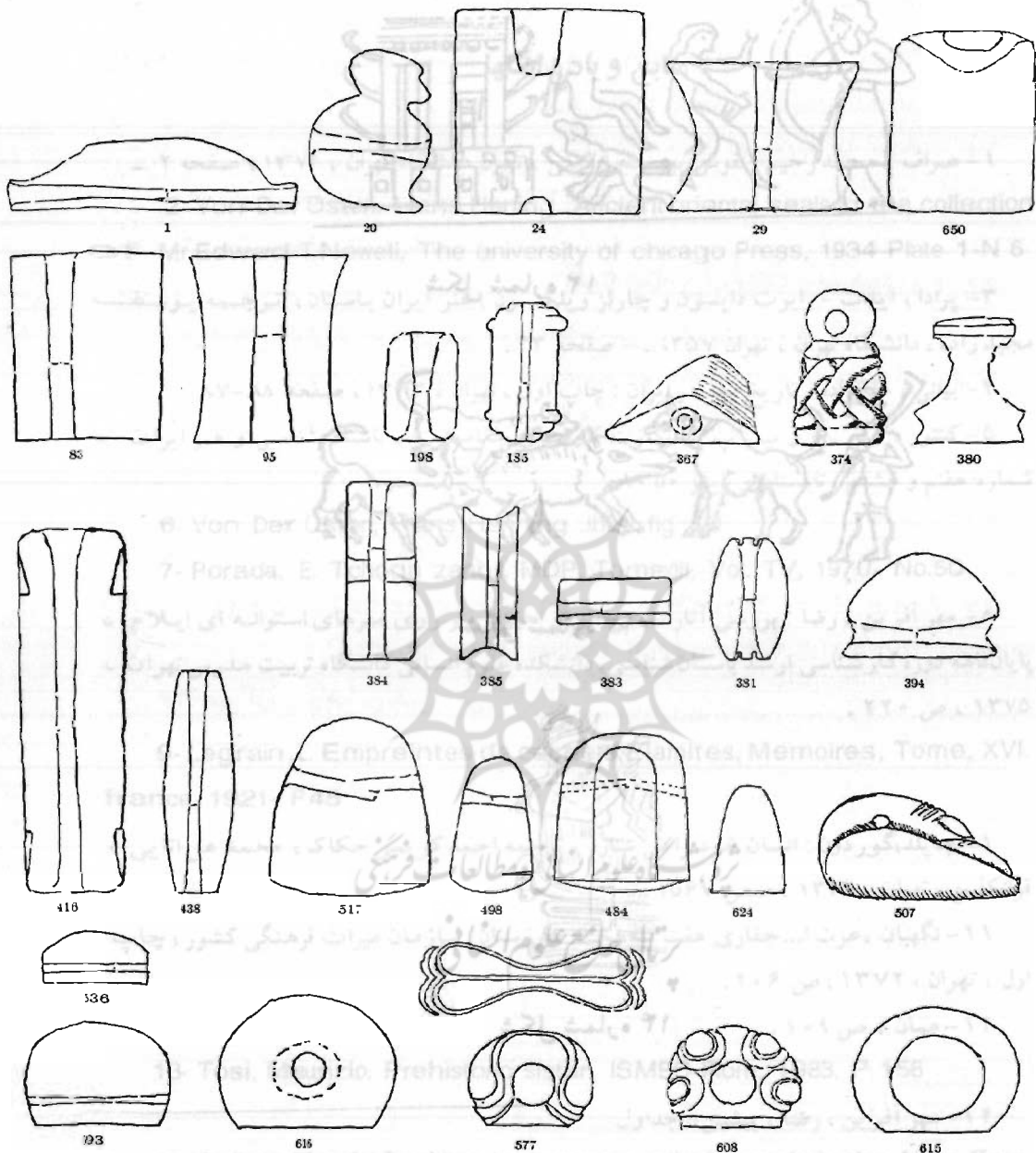
ش: ۷. مصر (۱۴۲۰ ق.م)

ش: ۸. سیلک (هزاره چهارم ق.م)

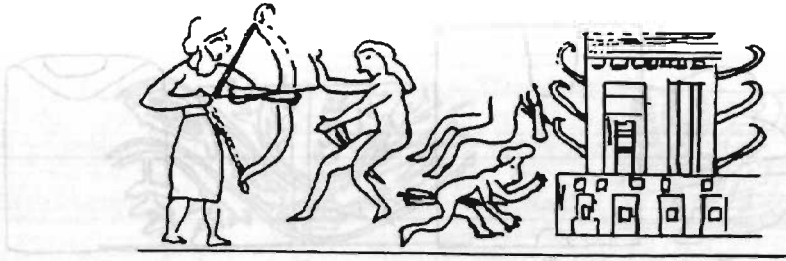
ش: ۹. سیلک (هزاره چهارم ق.م)

ش: ۱۰. شهر سوخته (هزاره سوم ق.م)

ش: ۱۱. شهر سوخته (هزاره سوم ق.م)

ش: ۱۵. انواع مهر. سوراخهایی که برای عبور دادن نخ در آنها تعبیه شده، قابل مشاهده می باشد.

شکل شماره ۱۲

شکل شماره ۱۳

شکل شماره ۱۴

ش: ۱۲. شوش (هزاره چهارم ق.م)

ش: ۱۳. شوش (۳۰۰۰-۳۲۰۰ ق.م)

ش: ۱۴. شوش (اواسط هزاره سوم ق.م)

منابع و یادداشتها

۱- صراف، محمد رحیم: نقوش برجسته ایلامی، تهران دانشگاه تهران، ۱۳۷۲، صفحه ۲.

2- Von Der Osten. Hans Henning. Ancient oriental seals in the collection of Mr. Edward T. Newell, The university of Chicago Press, 1934-Plate 1-N 6

۳- پرادا، ایدت - رابرت دایسون و چارلز ویلکنسون: هنر ایران باستان، ترجمه یوسف مجیدزاده، دانشگاه تهران، تهران ۱۳۵۷، - صفحه ۳۳.

۴- بیانی، ملکزاده، تاریخ مهر در ایران: چاپ اول، تهران، ۱۳۶۳، صفحه ۸۷-۸۸

۵- کتور، هلن. ج. و پ. پ. دلوگاز: «کاوشهای چغامیش»، باستان شناسی و هنر ایران، شماره هفتم و هشتم، تابستان و پاییز ۱۳۵۰.

6- Von Der Osten, Hans Henning .Ibid. fig. 10.

7- Porada, E. Tchoga zanbil, MDP. TomexIII, Vol. TV, 1970- No.50

۸- مهر آفرین، رضا: بررسی آثار تمدنی نقوش حیوانی بر روی مهرهای استوانه ای ایلام، پایان نامه دوره کارشناسی ارشد باستان شناسی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه تربیت مدرس تهران، ۱۳۷۵، ص ۲۲۰.

9- Legrain, L. Empreintes de cachets Elamites, Memoires, Tome, XVI.

france, 1921- P.45

۱- چایلد، گوردون: انسان خود را می سازد، ترجمه احمد کریمی حکاک، محمد هل اتایی،

فرانکلین، تهران، ۱۳۷۵، صص ۱۵۶۷.

۱۱- نگهبان، عزت... حفاری هفت تپه دشت خوزستان: سازمان میراث فرهنگی کشور، چاپ

اول، تهران، ۱۳۷۲، ص ۲۰۶.

۱۲- همان، ص ۱۰۹.

13- Tosi, Maurizio. Prehistoric sistian, ISMEO-Rom, 1983, P.158

۱۴- مهر آفرین، رضا، پیشین، جداول

15- Collon, Dominique. first im Pression cylinder seals in the Near East,

London, 1987-P.100Ancien

16- Ibid. P. 101

17- Von Der osten, Hans Henning Ibid. fig. 2

18- Williams fort, Elizabeth. Ancient. Near Eastern seals, The Metropolitan Meuseum of arts, 1976, P.2

19- Collon, Dominique. Ibid, P.14

۲۰- نگهبان، عزت ا...، پیشین ص ۲۰۷.

۲۱- بیانی، ملک زاده، پیشین، ص ۲۰.

22- Tosi, Maurizio. Ibid, P.15

برای اطلاع بیشتر از مهرهای شهر سوخته به مقاله زیر نگاه کنید

CLE. Fiandra. "A che cosa servivano le cretule di Festos".

۲۳- بیانی، ملکزاده: «مطالعه یک مهر ساسانی و مختصری از تاریخ پیدایش مهر»:

گزارشهای باستان شناسی، ج ۳، ۱۳۳۴.

24- Legrain, L. Ibid, No. 245

۲۵- بیانی، ملکزاده: «مطالعه یک مهر ساسانی و مختصری از تاریخ پیدایش مهر»، پیشین.

26- Amiet, Pierr. Glyptique susian, Memoires de la delegation en persian. Tome XLIII Volume I & II, France, 1972, No. 11

۲۷- مهرآفرین، رضا، پیشین، ص ۷۶.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

پرتال جامع علوم انسانی